Երլտրգի իր ոսկեձեղուն որջին մէջ կկզած, ի՛նք էր որ մենախօսեց օրերով. — «Նզովից-արմատ սա Հայերուն [illegible] ա՛յնքան չեմ անարեկիր կոր, որքան [illegible]...»: Այդ խելօք, անվնաս ու ինքնին աննշան տառերն էին արդարեւ որոնք հոս գաղտագողի և արտասահմանի մէջ սանձարձակ կերպով միտքեր յեղաշրջեցին ու զինք հուսկ ուրեմն առաջնորդեցին դէպ ի գահավէժ. թերթերն ու գիրքերն ալ ջուշացան անարդար մարդու իր անունը խարանելու նոյնհետայն:

Փառք և պատի՛ւ Մամուլին: Քաղաքակրթութեան այդ հրաշարուեստ արօրը դեռ ինչե՛ր կը վերապահէ մեզ՝ իր արտադրած օրաթերթերով, հանդէսներով ու հատորներով, ազատ միտքի ու գաղափարի իր արշաւասոյր վարուցանքին մէջ:

ԿՒԹԷՄՊԷՐԿ (1397-1468)

Հին օրեր. – Փայտափորագրութիւնը. – Անբաց տպագրութիւն. – Չինացիք. – Հէննէ Կիւթէմպէրկ. – Իր երիտասարդութիւնը. – Դէպ ի գործ. – Տնանկութեան տարիներ. – Իր առաջին 3 բարի ընկերները. – Պատմական դասը. – Հայելագործութի՞ւն թէ... – Վերադարձ. – Կիւթէմպէրկի նոր «բարի-ծաղիկ» ընկերները. – Սեւ օրը. – Վարպետը դո՛ւրս. – Ծանակապուտ եւ եղերական վախճան. – Շէֆէր որդիին ազնիւ ժէստը – «Կիւթէմպէրկ» անունը փրկուած մոռացութենէ. – Կիւթէմպէրկ թշուառ ու լքուած. – Իր հոյակերտ արձանը. – Աշխարհիս առաջին տպագրութիւնները:

Տպագրութիւնն անծանօթ եղած է նախնեաց, երբ «տպագրութիւն» ըսելով հասկընանք անոր 2 գլխաւոր մասերը՝ շարժուն տառերն ու մամուլը, զոր Կիւթէմպէրկ միայն հնարեց և 1453 ի առեւները տպագրեց աշխարհի առաջին գիրքը, — ճի՛շտ այն թուականին՝ երբ Սուլթան Մէհէմմէտ մեծազօր աշխարհակալը Բիւզանդիոնի առումը կը կատարէր՝ իր պատմական ճակատամարտը մղելով Յունաց դէմ, մինչ ի Ղալաթիա գաղթական Հայեր «յաղօս էին ապաւինեալ», ինչպէս կը գրէ Հայր Չամչեան: Ուրեմն չպէտք է տպագրութիւն նկատել Բաբելոնի դրօշմեալ աղիւսները, բրուտի նշանները, հին ակնաքոյժներու կնիքները եւայլն:

Փայտի տպագրութիւններն աւելի իրենց եղանակով՝ սերտ աղերս ունին փորագրութեան պատմութեան հետ, բայց իրենց նպաստակով և իրենց շատ ծաւալման ժամանակամիջոցով՝ կը գրաւեն տպագրութեան պատմութեան առաջին գլուխը:

Սակայն և այնպէս նախնիք եթէ չէին ճանչցած այդ արուեստը, գոնէ գիտէին անոր սկզբունքները: Անգլ. գրագէտ Տ'Իսրայէլի կ'ըսէ թէ հռոմայեցի ազնւական մարդոց ծանօթ էր ան, բայց ծածուկ պահած էին այդ գիտը, վախնալով վտանգներէ որոնց կրնա՛ր պատճառ ըլլալ տպագրութիւնը՝ քաղաքական տեսակէտով: — Նախնիք արդարեւ բարձրաքանդակ և խորաքանդակ փորագրութիւնը կ'արկանէին ի կիր՝ քարի, մետաղի, անօթի, դրամի վրայ, եւն.: Անոնք ճարտարօրէն ի գործ կը դնէին [illegible], այսինքն [illegible] տպագրութիւնը, նոյն իսկ գործածելով շարժուն տառերէ [illegible] որոնց նմոյշներուն կարելի է հանդիպիլ բրծուն հողէ կանթեղներու վրայ: Միջին դարուն, ձեռագիրներ գունաւորողները յօրինած էին մետաղեայ կտրուած տախտակներ, և այդ կաղապարներուն միջոցաւ անոնք [illegible] տպագրութիւնը կը կիրարկէին գունագոյն մելաններով: Ընդօրինակիչներ նոյնը կ'ընէին, նախ գլխագիրներու, յետոյ փոքր գիրերու համար. և այսպէս [illegible], մանաւանդ եկեղ. երգեցողութեան մատեաններ, շարականներ: — Նոյնպէս, ծակոտկէն կաղապարի միջոցաւ էր որ շինուեցան «խաղի թուղթ»երը որոնց պատրաստութիւնը լայնագոյն տեղը կը գրաւէ Տպագրութեան և Փորագրութեան պատմութեան մէջ: «Խաղի թուղթ»երուն տպագրութիւնը Քս.ի 1400 թուականին եղած է, [illegible] ԺԵ. դարուն Ա. կէսին մէջ, գրեթէ միաժամանակ, Հօլանտայի, Գերմանիոյ ու Փլանտրայի մէջ տպագրուեցան — շնորհիւ ցցուած և մեկնածուծ փորագրեալ պնակիտներու — կրօնի ու բարոյականի խել մը գիրքեր, որոնք նկատուած են Տպագրութեան ամենահին յիշատակարանները: — Աւելցնենք թէ բուն տպագրութեան գիւտէն վերջն ալ, քրիստոնեայ բոլոր ազգաց տպագրեալ սկզբնական մատեանները գրեթէ միշտ կրօնական եղած են: